

KAFKASYA'DA ÇÖZÜLEMİYEN KÖRDÜĞÜM: DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

Reha YILMAZ*

ÖZET

Rusya'nın I. Petro dönemiyle başlayan sıcak denizlere inme politikasının hayata geçirilmesi için Ermeniler aktif olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda hayata geçirilen Kafkasya politikasında Ermenilerin milliyetçilik hırından devamlı şekilde yararlanılmıştır. Azerbaycan Hanlıklarının çekişmesi ve zayıflıklarından yararlanarak ele geçiren Ruslar, komşu ülkelerdeki Ermenileri işgal ettiği Azerbaycan topraklarına toplamıştır. Rusya bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirmiş, buradaki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Sovyetler Birliği sonrasında ise sıcak çatışmaya dönüşen çekişme, Dağlık Karabağ sorununu dünya siyasetinin önemli bir unsuru haline getirmiştir. Bugün gelinen noktada yakın gelecekte de çözülecek gibi gözükmemektedir

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ

UNRESOLVED DEADLOCK ON CAUCASUS REGION: NAGORNO KARABAGH'S PROBLEM

ABSTRACT

Armenians actively used the implementation of the Russian's Policy of Accession to the Warm Sea Ports which started during Russian tsar Peter the first. In this context, the Armenian nationalistic policy implemented in the Caucasus continuously benefited from this. Russians, who took advantage of the weakened Azerbaijani Khanates, gathered neighboring country Armenians in the occupied territories of Azerbaijan. Russia, with this migration policy changed the ethnic composition of the Caucasus, where Muslims could easily be managed. In addition, in the struggle with Iran and the Ottoman Empire, Armenians actively benefited. Armenian nationalism grew stronger after the time of Czarist Russia, Armenians seized Azeri lands by means of war or peace and expanded lands. After the Soviet Union the conflict which transferred into bloody war, the Nagorno-Karabakh conflict has become an important element of the world politics. At this point this conflict does not seem to be solved in the nearest future.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Nagorno Karabağh

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Merkezi Müdürü, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail: ryilmaz@karatekin.edu.tr

İLK SÖZ

Azerbaycan coğrafi konumu nedeniyle tarihin her döneminde cazibe merkezi olmuş, bu nedenle sürekli olarak yabancı güçlerin işgali altında kalmış, bağımsızlığa ancak 20. yüzyılın sonlarında ulaşabilmiştir. Azerbaycan tarihine bakıldığında Karabağ, gerek kültürel, gerek siyasi olarak Azerbaycan'a büyük katkıda bulunmuştur. Karabağ, Azerbaycan'da Kürve Aras ırmakları ile su anda Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Göyçe gölü arasındaki dağlık bölge ve bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan arazilere verilen addır. Coğrafi konumu itibariyle Ermenistan ve İran'ı kontrol edebilme imkanına sahiptir.

Karabağ sorununun ilk ortaya çıktığı tarihten bugüne üç asır geçse de Azeri-Ermeni çatışması sıcak şekilde devam etmiş, Karabağ problemi sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, tüm bölgeyi etkilen bir çatışmaya dönüştürmüştür. Karabağ, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak tarih boyunca Azerbaycan'ın kültürel ve siyasi birliği içerisinde yer almıştır. Bu birliktelik dilde, tarihte ve kültürde etkisini göstermiş ve essiz eserler ortaya çıkmıştır. Karabağ Hanlığı tarihi süreçte bu birlikteliğin kalıcı adı olmuştur. Son dönemde, özellikle son üç asırda Rusya'nın etkin siyasetiyle, Türk ve İslam unsurlardan arındırılmış, tampon bir bölge oluşturma çabaları sonucunda Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Ermeniler de bölgedeki Türk-Müslüman unsurları etnik temizliğe tabi tutmuş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurmayı başarmıştır. Azerbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Karabağ problemi bir çok alanda Azerbaycan'a maddi ve manevi büyük kayıplara uğratmıştır.

Bugün, taraflar kendi tezlerini, küresel güçlerin bölgesel menfaatleriyle özdeşleştirerek kazançlı çıkmaya çalışmaktadır. Buna karşın uluslararası kamuoyu problemin çözümü için gereken siyasi inisiyatif üstlenmemektedir. Bundan yararlanan Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı yavaş yavaş bir devlet gibi şekillendirerek ayrılık noktasına getirmiştir. Bu noktada sorun, Azerbaycan tarafı için hiç de iyi olmayacak bir noktaya doğru gitmektedir. Azerbaycan liderliğinin beyanatlarına bakıldığında, Azerilerin intihar olarak değerlendirilebilecek adımlar atmaktan geri kalmayacağı açık olarak görünmektedir. Dolayısıyla tüm Kafkasya'yı sarmalayacak bir savaş, kaçınılmaz görünmektedir.

Peki, bu sonu engellemek için ne yapmak gerek? Bu soruya cevap bulmak, tarafların üzerinde uzlaşacağı yeni bir anlaşmanın ön şartını oluşturacaktır. Ayrıca, bugüne kadar denenmiş yöntemlerin revize edilmesi ve üçüncü bir yolun aranması da kaçınılmazdır. Bu noktada, Karabağ Azeri ve Ermenilerini bir çatı altında toplayacak sivil inisiyatiflerin oluşturulması ve geliştirilmesi denemelidir. Bu çatı çok kültürlülük temelleri üzerine kurulacak yeni bir yapı olmalıdır. Bu yapının sağlanması için Karabağ'ı yeniden inşa edecek olan Azerbaycan'ın hukukî ve ekonomik açılımlarla karşılıklı güveni oluşturması gerekmektedir. Bu açılımda dil, din ve ekonomik muafiyetlerin tanınması ve mevcut düzenlemelerin geliştirilmesi, hatta pozitif ayrımcılığın kullanılması bile düşünülmelidir. İşte barış için yapılabilecek en önemli ve faydalı çılgınlık da bu olacaktır.

KARABAĞ SORUNUNUN DÜNÜ

I. Petro devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılda artık dünyanın güçlü devletlerinden biri olan Rusya, sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı devletlerini işgal etmeyi planlamıştır. Bu yüzden Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerde var olan milliyetçilik hırslarını devamlı kullanmaya başlamıştır. Onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkan vereceğini vaatmiştir¹.

Kaynak: http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Transcaucasia_XIX_01.png

19. yüzyılın başlarında ise birlik ve beraberlikten yoksun olan Azerbaycan Hanlıkları'nın durumundan faydalanarak bütün Kafkasya'yı işgal eden Rusya, Ermenilerle işbirliğine girerek başka yollara başvurmuştur. Komşu ülke ve bölgelerden topladığı Ermeniler'i esas olarak 1828'den sonra işgal ettiği Azerbaycan topraklarına toplamaya başlamıştır. 1828 ve 1829. yıllarda imzalanan Türkmençay (İran'la) ve Edirne (Osmanlı Devleti'yle) anlaşmalarına bile göçlerle ilgili madde koyulmuştu. Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'dan ve İran'dan toplam bir milyon kadar Ermeni, Azerbaycan'ın İrevan ve Karabağ, kısmen de Gence ve Nahçıvan bölgelerine yerleştirilmiştir². Dönemin tarihi kaynakları bu göç olayının iki tarafın da (Rusya ve Ermeniler) planlı hazırlıklarıyla hayata geçirildiğini kanıtlamaktadır.

¹ Bilal Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz (Edit: O. Nuri Aras), Bakü, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 20.

²Dedeyev, a.g.e., s.21.

Rusya bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hakimiyet kurma yoluna gitmiş ve Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Ayrıca, gelecekte komşu ülkeler (Osmanlı ve İran) işgal edilirken orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu da, bölgede Ermenilerin ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve kanlı olaylar çıkaran silahlı çetelerin kurulmasına neden olmuştur³. Böylece, hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni isyanları ve kanlı olaylar bu tarihten sonra ortaya çıkmış, 19. yüzyılın sonları ve bütün 20. yüzyıl boyu sürmüştür. Bu hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kanlı olayın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Rusya Kafkasya'yı işgalinden sonra buralarda korkusuz ve rahat hareket etmeye, bu arada sömürgecilik politikasını da uygulamaya başladı. Kafkasya'yı uzun süre elinde tutma düşüncesi ile komşu ülkelerden Gayr-i Müslim zümreyi getirip Kafkaslar'a iskan etme yönüne gitti. Bu göç işleminde en çok yer Ermenilere verilmiştir. Böylece, Rusların iskan siyaseti kısa bir zamanda etkisini göstermiştir. Tarihçi Geybullayev'a göre, 1823'de Ruslar'ın Karabağ'daki kayıt listelerinde 642 köyün 155'i Ermenilere, 487'si ise Azerilere ait olarak verilmiştir⁴. Bu da 1800'lere kadar sayıları çok az olan Ermenilerin, artık 1823-de Karabağ ahalisinin yaklaşık 24% -ünü oluşturduğunu göstermektedir.

1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmıştı. 16 maddelik antlaşmanın 3. maddesinde İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın Rusya'ya verilmesi kabul edilmişti. Bu antlaşmanın 15. maddesinde ise, en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya tarafına yerleştirilmesi izninin verildiğini görmekteyiz⁵. Ermeni yanlısı biri olarak tanınan Griboyedov, İran'da bulunduğu dönemlerde Ermeni haklarını savunarak bu konuda İran Şahı'na defalarca baskıda bulunduğu bilinmektedir⁶.

Ermenilerin Kafkasya'ya toplanmasındaki göç işlemi sadece İran'dan değil, Osmanlı Devleti'nden de yapılmıştır. Rusya, 1829 Edirne Antlaşması'na Hıristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebilmeleriyle ilgili madde koydurmuştu. Osmanlı Devleti bu maddenin acısını sonralar 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında hissetti. Rusya, bu savaşlarda Doğu Anadolu bölgesindeki işgal işlerinde Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı⁷. Böylece, bu tarihe kadar iyi giden Türk-Ermeni ilişkileri bozulmaya yüz tutmuştu.

Rusya'nın bu iskan politikasını yapmasında iki amacı olmuştur. Birincisi, bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli

³Aynı.

⁴Giyaseddin Geybullayev, Karabağ, Bakü, 1990, s. 151.

⁵“Türkmençay Mukavelesi”, Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Bakü, 1989, s. 277-283.

⁶Nesir Necmi, Abbas Mirze, XIX esr Rusya-İran-Azərbaycan münasebetleri, Bakü, 1993, s. 118.

⁷Tuncer Baykara, “Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi”, 8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, 2003, s.405.

hakimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen Ermeniler bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi sağlanmıştır. Başlangıçta, Kafkasya'daki Rus ordusunda Ermeni subaylarına öncelik tanıma politikası zamanla genişletilmiş, Kafkasya'daki Rus yönetimi bu zümreden olanlara emanet edilmiştir⁸. İkincisi ise, bir Dünya devleti olmak için komşu ülkeler (Osmanlı ve İran) işgal edilirken orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi planlamasıdır⁹.

1905-1906 KANLI KARABAĞ OLAYLARI VE SONRASI

Karabağ'daki ilk Azeri-Ermeni çatışması 1905 Rus ihtilalinden sonra görülmüştür. Şubat 1905 yılında Ermenilerin Bakü'de yaptığı kanlı olaylar kısa sürede bütün bölgelere olduğu gibi Karabağ'a da sıçramıştır. Bu olaylar esnasında Ermeniler, Karabağ ve Tiflis'teki Rus garnizonundan da destek görmüştür. Karabağ'da ise en fazla zarar çeken bölge Şuşa olmuştur. Ahalisinin tümüne yakınıni Azeriler oluşturan bu şehirde iki sene içinde binlerce Azeri Türkü katledilmiştir.

1905-1906 yılları kanlı Azerbaycan olaylarını en iyi şekilde anlatan M. Said Ordubadi'nin "Kanlı Yıllar" eseridir. Yazar, hadiselerle canlı şahit olmasının yanında, dönemin basınına çıkan haberlerden, Rus subaylarının protokol bilgilerinden ve mağdurların gönderdikleri mektuplardan faydalanarak yazdığı kitabında, bu olayların dört başlama nedeninin olduğunu kaydetmektedir. Bu nedenler şunlardır:

1. Ermeni Taşnaksutyun cemiyetinin faaliyetleri; Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde 400-den fazla kanlı olayın çıkarılmasında doğrudan iştirak etmeleri;
2. Çar Rusya'sının Ermenileri desteklemesi ve devlet memurlarının Ermeni silahlı çetelerinin yaptıklarına göz yummaları;
3. Azerilerin cahilliği, yani her türlü siyasi oyun ve provokasyonlara inanmaları;
4. Ermenilerin bölgede bağımsız Ermeni devleti kurmak istemeleri ve bu konuda dış ülkelere (Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD) destek almalarıdır¹⁰.

Rus bilim adamı Skibitskinin verdiği bilgiye göre 20. yüzyılın başlarında Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin nüfusunun 25% civarında olduğunu kaydetmektedir. Buna rağmen, Kafkasya'daki genel nüfusunu çoğaltan Ermeniler, Rusların desteğiyle bölgede sözü geçen milletlerden biri olmaya başlamışlardır. Özellikle, 1905-1906. yılı olaylarından sonra Kafkasya'da etkili olan Ermeniler, zamanla bazı meseleleri siyasileştirmeyi başarmışlardır. Bunun sonucu, Rusya Duması'na (Parlamentosu) bağlı Transkafkas Seymi'nde Ermeni milletvekillerine

⁸Yusuf Küçükdağ, Bilal Dedeyev, "Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti", 8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, 2003, s.174-175.

⁹Dedeyev, "Dağlık Karabağ...", a.g.e., s. 24.

¹⁰M. Said Ordubadi, Kanlı Yıllar, Hazırlayan:Ekrem Bağirov, Bakü, 1991, s.52-63; Komisyon, Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi, s.36-37,40-41.

temsil olunma hakkı verilmiştir. Artık, Ermeniler Kafkasya'nın "haklarını savunan" üç milletten biri durumuna gelmişti¹¹.

Bu sırada I. Dünya Savaşı (1914–1918) devam etmekteydi. Bu yıllarda Ruslarla işbirliğinde olan Ermeniler, Anadolu halkına yaptığı baskınlarda 410 bin günahsız Türk insanı öldürülmüştü. Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim Bolşevik devriminden sonra Lenin hâkimiyetinin savaştan çekilmesinden faydalanan Ermeniler, Doğu Anadolu'nu takiben Azerbaycan'da Mart-1918'den başlayarak iç ürpertici katliamlar yapmışlardır. Ögle ki, 1918 Mart olayları ve sonrasında Azerbaycan'ın Bakü, Şemahi, Kuba, Karabağ, Zengezur, Göyçay, Lenkeran ve diğer bölgelerinde olmakla toplam 50 binden fazla insan hünharca katledilmiştir¹². Andranik adlı bir Ermeni haydudun, Karabağ'daki Müslüman nüfusu yok edip bu bölgeni tümüyle yeni kurulmuş Erivan merkezli Ermenistan'a birleştirmek düşüncesi yüzünden, 1918–1919. yıllar arasında sadece Karabağ bölgesinde 150 Azeri köyü insanlarıyla birlikte tamamıyla mahvedilmişti. Bu dönem Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar, ancak Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımı sayesinde durdurulabilmiştir. Osmanlı ve Azeri Türklerinden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Gence-Bakü istikametindeki yol boyu mıntıkaları, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ve daha sonra da Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır¹³.

SOVYET DÖNEMİ DAĞLIK KARABAĞ MESELESİ

Rusya'da gerçekleştirilen 1917 Bolşevik ihtilali bölgede siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Sovyet Rusya'sı Çar Rusya'sından devraldığı müstemleke siyasetini başka bir şekilde devam ettirmek düşüncesindeydi. Bu yüzden ilk yıllarda Kafkasya halklarına tanınan bağımsızlık hakkı daha sonra gasp edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da 23 ay yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918–1920) 28 Nisan günü Rusya'nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilerek yerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti(1920–1991)'ne bırakmıştır. Azerbaycan'la birlikte Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri de kurulmuştur.

SSCB döneminde Dağlık Karabağ, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge olmasına rağmen Dağlık Karabağ'ın 1989 yılında 192.000 olan nüfusunun yüzde 70'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. Zira bu tarihte SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle Dağlık Karabağ, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlanmayı talep etmiştir¹⁴. Fakat 18 Temmuz 1988'de, SSCB Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalması

¹¹Dedeyev, "Dağlık Karabağ...", s. 27.

¹²Aynı yer.

¹³Nasir Yüceer, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati, Ankara, 2002, s.83-139; Mehman Süleymanov, Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü,1999.

¹⁴ Ahmet SAPMAZ, Gökhan SARI, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", Güvenlik Stratejileri, Yıl: 8, Sayı: 15, s. 3.

kararını almış ve Ocak 1989'da ise Dağlık Karabağ'ı doğrudan merkeze bağlamıştır.¹⁵

Sorununun başlangıcı ise 1988 yılına uzanmaktadır. Ermeniler yüzyıllardır sürdürdükleri hileli siyasetlerini Sovyet döneminde de devam ettirmiştir. Bu defa yayılmacı siyasetin kâğıt üzerinden, Moskova'dan yürütüldüğü görülmektedir. Bu dönemde, Ermeniler, bin türlü oyunla Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasını Moskova'dan istemeye başlamıştır. Bu konuda iki sene süren verilsin-verilmesin tartışması Moskova'ya bağlı Kafkas Bürosu'nda alınan bir kararla, bölgeye özerklik statüsü tanınması şeklinde sonuca bağlanmıştır. Böylece, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dâhilinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi resmen kurulmuştur. Karabağ, tarihinde ilk defa Dağlık (Yukarı) ve Ova (Aşağı) Karabağ coğrafi adı altında bölünmüş ve bir nevi meseleye siyasi boyut kazandırılmıştır.¹⁶ Zaten, 1920 ve 1930'lu yıllarda Moskova'ya bağlı Sovyet Azerbaycan'ında yöneticilerin birçoğu Ermeniler olarak tayin edilmişti. Özellikle, onlara devlet yönetimini elinde tutan istihbarat (KGB) ve emniyet (NKVD) teşkilatlarında daha çok yer verilmiştir. Bundan sonra Ermeniler Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde nüfus olarak çoğalmaya başlamış ve Türkçe yer adlarını Ermenileştirerek medeni asimilasyon işini yine devam ettirmişlerdir. Bölgenin merkezi olan Hankendi adı Stepanakert ve 5 ilçeden üçü ise Mardakert, Hadrut ve Martuni şeklinde Ermenice adlarıyla değiştirilmiştir.¹⁷

Sovyet dönemi Dağlık Karabağ'ın etnik yapısına gelince ise, Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki sayısı 1939'a kadar hızla artmış, 1939'dan sonra ise inmeye başlamıştır. İstatistik rakamlara bakılırsa, Ermenilerin buradaki nüfusu 1959-1979 yılları arasında ortalama 10-12% kadar azalmıştır. Bu düşüş 1980'li yıllarda Dağlık Karabağ sorunun ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir¹⁸. Hatta, bu durum Dağlık Karabağ sorununun otaya çıkarılma nedenlerinden biri gibi de değerlendirilebilir.

BAĞIMSIZLIK SONRASI YILLAR

Dağlık Karabağ çatışması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce başlayan ve Birliğin dağılmasından sonra bağımsız devletlerarası çatışmaya dönüşen, Soğuk Savaş dönemi sonrası en yıkıcı bölgesel savaşlardan biridir. Savaşta 1 milyon Azerbaycan vatandaşı mülteci durumuna düşmüş ve Azerbaycan topraklarının % 20 si Ermeni işgaline uğramıştır. Çatışma 1994 yılındaki ateşkes ile sona ermiştir ve sorunun çözümüne yönelik barış süreci devam etmektedir¹⁹.

¹⁵ Mustafa Aydın, "Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu", Türk Dış Politikası, Ed: Baskın Oran, Cilt II, 8. baskı, 2005, s. 401.

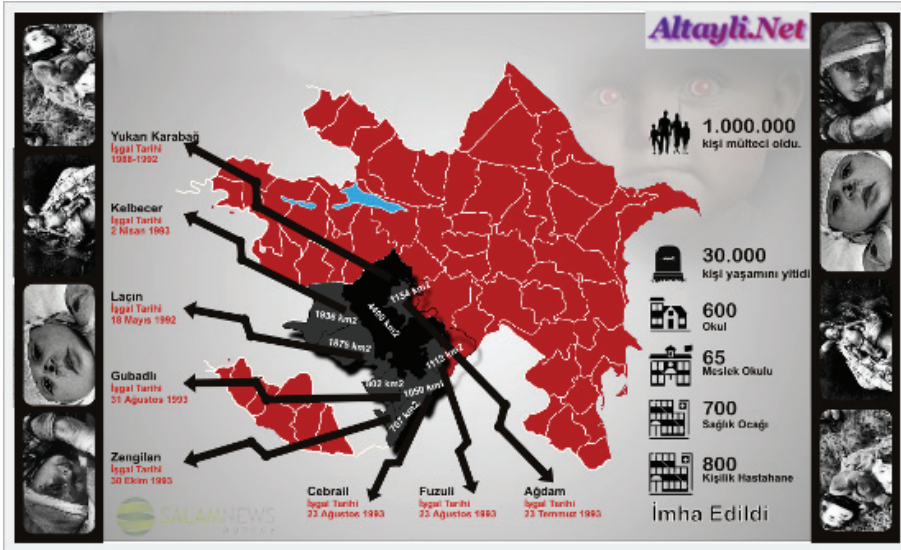
¹⁶ Yakub Mahmudov, Kerim Şükürov, Karabağ- real tarih, faktlar, senedler, Bakü, 2005, s. 52-64.

¹⁷ Vagif Piriye, Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası, Bakü, 2002, s.136-140.

¹⁸ Ç.A. Bakışov, İzminenniye Etničeskogo Sostava Naseleniya Azerbaycanskoy SSR, Sovetskoye Etokrafiya, 1980, №5, s. 68, 71.

¹⁹ Kamer Kasım, "Dağlık Karabağ Çatışması", Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 200, 1 <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergi> Icerik&Icerik No=217

SSCB'nin dağılma sürecine girdiği 1980'lerin ikinci yarısında, Ermenistan'ın Rusya'dan aldığı destekle Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmesi ve bölgede yaşayan Ermenilerin gösterileriyle başlayan sorun, 1991 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını elde etmesinin ardından Dağlık Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık ilanı ile yeni bir boyut kazanmış, bölgede görevli Rusların da içerisinde yer aldığı sıcak bir çatışmaya dönüşmüştür. Bugüne kadar çözülemeyen bu problemde, Ermenilerin tezleri, Ermenilerin Dağlık Karabağ'da çoğunluk teşkil ettiği, bu nedenle kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğu savına dayanmaktadır. Azerbaycan tarafı ise, Dağlık Karabağ bölgesinin hukuki ve tarihî olarak kendisine ait olduğunu savunmakta, bölgedeki etnografik yapının Rus ve Sovyet politikalarıyla suni olarak değiştirildiğini, bu nedenle toprak talebine temel teşkil edemeyeceğini iddia etmektedir.²⁰

Bağımsızlık sonrası dönemde, kaynaklarını Karabağ problemini çözmeye seferber eden yönetim, geride kalan sürede yaşadığı tüm sorunlara rağmen Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması ve etnik temizlik politikası kurbanlarının vatanlarına dönmesi, dış politikanın esas amacı yapılmıştır.²¹ Zira, Karabağ sorunu gerek Karadeniz, gerekse Hazar havzasının ekonomik gelişiminin ve bölgesel entegrasyonun en önemli engellerinden biri olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle bu engeli ortadan kaldırmak sadece Azerbaycan'a değil aynı zamanda bölgenin diğer ülkelerine de büyük katkı sağlayacaktır. Özellikle Gürcistan'ın Abhazy ve Güney Osetya anlaşmazlıklarını, silah yoluyla halletme

²⁰ Reha Yılmaz, "Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi", Karabağ: Bildiklerimiz ve bilmediklerimiz, Qafqaz Üniversitesi Beynelhalk Münakaşaları Araştırma Merkezi No: 002, 2010, s. 367-394

²¹ Eyüp Zengin, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no: 2010/59, s. 164.

teşebbüsleri Rusya tarafından ağır şekilde cezalandırıldıktan sonra Karabağ probleminin barışçı yollarla çözülmesi zorunluluk haline gelmiştir. Bunun sağlanması için Azerbaycan yönetimi Prag Prensipleri çerçevesinde görüşmelere devam etmeyi Devlet ve dışişleri bakanları düzeyinde problemin çözülmesi için çalimsalar yürütmeyi yeni dönemin temel prensibi olarak kabul etmiştir²².

Azerbaycan, Sovyetlerin yıkılması sonrasında bağımsızlığına kavuşmuş ve tarihte, olduğu gibi Rusya, İran ve Türkiye'nin doğrudan etkisine maruz kalmıştır. Bu etki Azerbaycan dış politikasında da kendini göstermiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan dış politikasının şekillenmesine etki eden diğer faktörleri su şekilde gruplandırmak mümkündür²³:

- Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali;
- Küresel süreçler;
- Jeostratejik konum;
- Doğal kaynakların dünya pazarlarına ulaştırılması;
- Küresel ve bölgesel güvenlik tehditleri;
- Bölgesel ve uluslararası sorunlara sorumlulukla yaklaşma ve işbirliği zorunluluğu.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan dış politikasını 3 döneme ayırmak mümkündür: Muttalibov, Elçibey ve Aliyevler dönemi. Bu üç döneminde kendine has özellikleri ve gelişmeleri mevcuttur. Her dönemde Azerbaycan dış politikasının yönü ve ilgi alanı da farklılaşmıştır.

SSCB'nin çöküşü ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı dönemde Rusya yanlısı Muttalibov yönetimi iktidarda bulunuyordu. Dolayısıyla Azerbaycan'ın dış politikasındaki en önemli aktör Rusya idi. Bu nedenle ülkenin iç siyasetini, dolayısıyla dış politikasını doğrudan etkileyen, Karabağ sorununun çözülmesinde de etkin rol Rusya'ya düşüyordu.

Sovyetlerin son döneminde, Birliğe üye iki devlet arasındaki bir iç sorun olarak kendini gösteren Karabağ problemi, devletlerin bağımsızlığa kavuşmasıyla birlikte tüm bölgeyi yakından etkileyen bölgesel bir sorun haline dönüşmüştür²⁴. Muttalibov yönetiminin başarısız yönetimi sonucunda büyüyen problem, global güçlerin de müdahalesiyle uluslararası bir nitelik kazanmış, tarafları, içeriği ve geleceği belli olmayan bir kısır döngüye çevrilmiştir.

Muttalibov dönemi dış politikasının en önemli unsurunu oluşturan Karabağ sorununun çözülmesi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması, her türlü girişime karşın Ermenilerin gerçekleştirdiği yeni işgallerle sonuçsuz kalmıştır. Muttalibov'un büyük ümitler bağladığı Rusya ikili davranarak, Ermenilere destek vermiş ve hatta Ermeni işgallerine Rus birliklerinin doğrudan katılması, işgalin

²²Elhan Nuriyev, "Avrasya Müasır Geosiyasetinde Azerbaycanın Strateji Rolü", Azerbaijan Focus, No1 (1), 2009, s. 74-75.

²³Mammadyarov, Elmar, "The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities", Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy (Ed. Alexandros Petersen, Fariz İsmailzade), Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, p. 11-14.

²⁴Yılmaz, "Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi", GOP Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2, 2010, s. 69-93

büyümesini sağlayan en büyük etken olmuştur²⁵. Bu durum Muttalibov yönetiminde büyük hayal kırıklığı meydana getirmiş ve yeni çözüm arayışları başlamıştır. Bu çerçevede İran'dan ümit beklense de İran'ın Ermenileri durdurmakta aciz kalması ve aracılıktan çekilmesi, hatta Ermenileri desteklemesiyle Muttalibov yönetimi ister istemez Batılı kurumlara müracaat etmek zorunda kalmıştır²⁶.

Bölge ile yakından ilgilenen Batılı kurumlar bu talebi değerlendirmiş ve BM ve AGİK bir takım çalışmalar başlatmıştır. Öncelikle BM, eski ABD Dışişleri Bakanı Cyrup Vance'n başkanlığında bir inceleme heyeti oluşturarak Karabağ'a göndermiş ve bölgede incelemelerde bulunarak durum tespiti yapmıştır. Muttalibov'un dış politikadaki yeni hamlesi başarılı olmuş ve o güne kadar dünya kamuoyu tarafından pek bilinmeyen Karabağ problemi bir anda BM'nin, dolayısıyla tüm dünyanın gündemine taşınmıştır.

Avrupa'nın en doğu ucunda yer alan bu sorunun, Avrupa'yı ilgilendirmemesi mümkün değildi. Bu nedenle Avrupa'nın önde gelen devletleri de AGİK çerçevesinde soruna müdahale etmiştir. Öncelikle, BM'in, Karabağ İnceleme Heyetine bir temsilci gönderen AGİK, sonraki aşamada sorunun çözümünde daha aktif rol almaya çalışmıştır. Bu çerçevede 24 Mart 1992 tarihinde Helsinki'de AGİK Ülkeleri Dışişleri Bakanları toplantısında konu gündeme alınmış, sorunla alakalı Minsk'te bir konferans düzenlenmesi kararı verilmiştir. Konferansa katılacak devletlerin temsilcileri Roma'da aynı yılın Nisan ve Mayıs aylarında toplanmış, konferansa hazırlık yapmaya başlamıştır. Bu gelişmeler Muttalibov'un dış politikada yeni bir zaferi gibi gözükse de Ermeni işgallerinin durmaması, Susa ve Laçın'ın işgali sonucu oluşan ülke içi kamuoyunun baskısı, yönetimi görüşmelerden çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu sonuç, yönetimin Karabağ problemini çözme konusundaki başarısız politikalarının bir parçası olarak değerlendirilmiş ve Muttalibov'un iktidardan uzaklaştırılmasında önemli bir etken olmuştur.

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın ilk demokratik seçimlerini kazanarak iktidara gelen Ebulfez Elçibey'in karşısında duran en önemli problemlerden biri Karabağ sorunu olmuştur. Zira, ülkenin bir çok sorununun temelinde Karabağ'da devam etmekte olan savaş bulunuyordu ve bu savaşa son verilmeden iç siyasetin durulması, sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması, halkın rahat ve huzurunun sağlanması, ülke içi istikrarın korunması mümkün gözüküyordu. Bu nedenle Elçibey yönetimi, gerek Halk Cephesi Partisi'nin gerekse yönetim programının merkezine Karabağ'ı yerleştirmiştir²⁷.

Elçibey yönetimin dış politika yönü Batı olduğundan dolayı, Karabağ probleminin çözümü de Batı kurumlarında aranmıştır²⁸. Elçibey iktidara gelir gelmez Karabağ problemini tekrar AGİK'in gündemine taşımıştır. Roma

²⁵Musa Gasimov, Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995), Bakı, Gençlik Yayınevi, 1996, s.102.

²⁶Abdollah Ramzzanzadeh, "Irans Role as Mediator in Nagorna Karabagh Crisis", Contested Borders in the Caucasus, by Bruno Coppieters (ed.), 1996, VUB University Press, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0701.htm>, 12.11.2009.

²⁷Nazım Cafersoy, Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Ankara, ASAM Yayınları,2001, s. 80.

²⁸Azadlıq, 20.06.1991.

toplantısında Karabağ probleminin çözümü için iki temel unsur ileri sürülmüştür²⁹. Birincisi, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tartışılmazlığı, İkincisi, Azerbaycan'ın diğer etnik gruplara olduğu gibi Ermenilere de kültürel haklar tanıdığı ve ayrımcılık yapmadığı.

Her iki unsur uluslararası alanda kabul edilen temel ilkelere uygun olduğundan, AGİK üyesi ülkeler arasında olumlu karşılanmıştır. Nitekim Azerbaycan'a karşı oluşan ılımlı yaklaşım, kendisini Helsinki toplantısında göstermiş ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin karar önerisi Ermenistan'ın karşı çıkmasına rağmen üye ülkelerce kabul edilmiştir.

Elçibey yönetiminin gayretleriyle uluslararası alanda elde edilen olumlu sonuçlara rağmen, Karabağ Savaşı Azerbaycan için hiç de iyi gitmemiştir. Zira, Ermeniler sağlanan ateşkese ihlal ederek her geçen gün yeni Azerbaycan topraklarını işgal etmiş, savaş Karabağ'ın etrafındaki bölgelere de sıçramaya başlamıştır. Uluslararası kamuoyu karşısında yalnız kalan, ancak Karabağ ve etrafında yeni toprakları işgal eden Ermeniler, yeni stratejiler geliştirmeye yönelmiştir. Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler yeni bir devlet kurdukları iddiasıyla AGİK toplantılarına bu statüyle katılmak istediklerini bildirmiş, birbakıma Azerbaycan'ın istediği gibi seyreden AGİK toplantılarının geleceğini ipotek altına almaya çalışmıştır.

Nitekim Ermeniler bu isteklerinde başarıya ulaşmıştır. Zira, AGİK toplantılarının bir sonraki ayağı ertelenirken, diğer yandan Elçibey yönetiminin uluslararası alanda da sıkıntıya düşmesine sebep olmuştur. Zira, savaşta toprak kaybını engelleyemeyen Elçibey yönetimi, uluslararası alanda da Ermenilerin uyguladığı siyaseti durdurmayı başaramamış, ülkenin toprak bütünlüğünü Uluslararası hukuk çerçevesinde güvenceye alamamıştır³⁰.

Elçibey yönetiminin büyük ümitler bağladığı AGİK, her iki ülkede barış girişiminde bulunmuşsa da istenilen sonuç elde edilememiştir. Dönemin AGİK Minsk Grubu başkanı Mario Rafaelli, 27 Ağustos'ta Bakü'yü ardından Erivan'ı ziyaret etmiş, ateşkes sağlanması için her iki ülke başkanlarıyla görüşmüştür.

Karabağ probleminin aşamalı çözümünü öngören teklif paketinde öncelikle ateşkes, sonrasında bölgeye barış gücü yerleştirilmesi ve nihai çözüm için yapılacak Minsk konferansı için tarafların bir araya gelmesi teklif ediliyordu³¹. Lakin, her iki tarafın Karabağ'ın statüsü konusunda farklı tezler ileri sürmesi nedeniyle nihai uzlaşa sağlanamamış ve Rafaelli'nin çabaları da sonuçsuz kalmıştır.

Karabağ konusunda Batılı ülkelerin artan oranda aktifleşmesi Rusya'yı rahatsız etmiştir. Nitekim aynı dönemde Rusya'nın da desteklediği yeni bir uzlaşma girişimi Kazakistan'dan gelmiştir. Rusya ile ilişkilere soğuk bakan Elçibey yönetimi, Karabağ'daki gelişmeler karşısında teklifle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Kazakistan devlet başkanı Nur Sultan Nazarbayev'in başkanlığında bir araya gelen taraflar 27 Ağustos 1992'de ateşkes ve üst düzey görüşmeler yapılmasını kapsayan Almata Bildirgesi'ni imzalamıştır. Her ne kadar bu bildirme ile ateşkes sağlansa da,

²⁹Zerkala, 29.08.1992.

³⁰Yılmaz, a.g.m., s. 71.

³¹Azadlıq, 27.08.1992.

bildirgenin diğer hükümlerini uygulamaya yanaşmayan Ermenistan tarafının tutumu nedeniyle diplomatik görüşmelerden herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Bu girişimin başarısızlığı üzerine Rusya doğrudan girişimde bulunmuş ve tarafları 19 Eylül 1992'de Soçi'de bir araya getirmiştir. Geçici süreli bir ateşkesin sağlanmasına, bölgeye gözlemcilerin gönderilmesine ilişkin bir belge imzalanmıştır. Hemen arkasından belgenin hayata geçirilmesi için Azerbaycan heyeti Moskova'ya gitmiş, ancak Erivan'ın Karabağ ve Nahçıvan'a tekrar saldırması görüşmelerin tekrar askıya alınmasına ve görüşmelerin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Böylelikle Elçibey yönetiminin Rusya eliyle de olsa barışı sağlayabilme beklentisi de gerçekleşmemiştir.

Elçibey yönetiminin Karabağ'da ateşkesin sağlanması için verdiği mücadelede, ABD'nin Minsk Grubu Roma görüşmeleri ve ABD heyet Başkanı J. Maresca yeni bir ümit olmuştur. Zira, Maresca'nın Bakü ve Erivan ziyaretlerinin sonrasında gerçekleşen Bush ve Yeltsin görüşmesinde Karabağ ile alakalı bir deklarasyon imzalanmıştır. Deklarasyonda her ne kadar Karabağ'daki gelişmelerden rahatsızlık dile getirilse de Azerbaycan'ın yararına hiç bir düzenleme yer almamış, sadece mesele Minsk grubunun inisiyatifine terkedilmiştir³².

20 Subat 1993'te Roma'daki toplantıya giden dönemin Dışişleri bakanı Tofiq Gasımov, beklentilerine istenilen cevapları alamadan dönmek zorunda kalmıştır. Zira, Ermenilerin 27 Mart'ta başlattıkları saldırılar, Roma görüşmelerini, diğerlerinde olduğu gibi, sonuçsuz bırakmıştır. Bununla birlikte bu saldırılar Karabağ'daki barış sürecine yeni bir boyut kazandırmıştır. Ermeni saldırılarına Rus birliklerinin aktif katılımı karşısında Elçibey yönetimi, uluslararası kamuoyunu bir kez daha harekete geçirmek amacıyla BM, AGİK gibi kurumlar nezdinde girişimlerde bulunmuştur³³. Bu girişimler sonucunda Karabağ problemi BM gündemine girmiştir. Ancak, diplomasinin yavaş işlemesi nedeniyle Elçibey yönetiminin bu çabaları Kelbecer'in Ermenilerce işgalini engelleyememiştir. BM Bakü'nün tüm çabalarına rağmen konuyu ancak 6 Nisan'da ele almış, Konsey Başkanı Marker, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin kötüleşmesinden duyulan rahatsızlığı dile getiren ve tarafları barışa davet eden genel ezberi tekrar etmiştir. AGİK ile işbirliği yaparak BM Genel Sekreteri'nden durum değerlendirmesine ilişkin bir rapor hazırlaması istenmiştir. 14 Nisan'da uluslararası kamuoyuna sunulan raporda işgalde tank, uçak, otomatik silah kullanıldığı ve bu nedenle olaya dış güçlerin katıldığına yer verilse de, Ermenistan işgalle hiç bir şekilde ilişkilendirilmemiştir³⁴.

BM 30 Nisan 1993'te Kelbecer, 29 Haziran 1993'te Agdam işgali, 14 Ekim 1993'te işgal edilen diğer araziler ve 11 Kasım 1993'te Zengilan'ın boşaltılması ile ilgili aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına rağmen bunları uygulatamamış, uluslararası kamuoyunun Ermeniler üzerinde baskı kurmasını sağlayamamıştır.

³² Yılmaz, a.g.m, s. 80.

³³ Azerbaycan Gazeti, 02.04.1993.

³⁴ <http://www.un.int/azerbaijan/INFORMATION/N9321622.pdf>, 15.01.2010.

Kelbecer'in işgali konusunda uluslararası kamuoyunda başlatılan yoğun çalışmalar sonucunda başta ABD olmak üzere bir çok Avrupa devleti çeşitli düzeyde, Ermeni işgalini kınayan açıklamalarda bulunmuştur. ABD ve İngiltere Ermeniler üzerinde baskı kurmaya çalışsa da bunda muvaffak olamamış, Ermeniler geri adım atmamıştır. Bu başarısız sonucun sebepleri olarak, Elçibey yönetiminin milliyetçi politikaları, iç siyasette artan gerginlik, ülkenin bölünmenin eşiğine gelmesi, daha önce devlet yönetimi deneyimi olmayan kadrolara görev verilmesi, makam ve mali kazanımlar için verilen iktidar kavgası gösterilmiştir³⁵.

1993 yılı ortalarında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle beraber Azerbaycan'ın dış politika stratejisi değişmeye başlamıştır. Zira, ülkenin uluslararası alanda başarı elde edebilmesi için toplumda istikrarın sağlanması, devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması, halk-devlet ilişkisinin güçlendirilmesi ve karşılıklı güvenin sağlanması zorunlu idi. Bu nedenle Haydar Aliyev, Azerbaycan ve dünya düzeninin gereklerini dikkate alarak yeni ve gerçekçi bir dış politikaya, pragmatik bir yeniden yapılanmaya yönelmiştir³⁶. Bu politikanın temelinde öncelikle Azerbaycan, devamında bölgede barış ve huzuru sağlayacak ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede Aliyev ülkenin dış politikasının temel istikametlerini:

1. Ülke bütünlüğünün korunması;
2. Ekonomik, siyasi egemenliğin sağlanması ve korunması;
3. Milli menfaatlerin belirlenmesi ve korunması;
4. Vatandaşların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması;
5. Azerbaycan menfaatlerinin korunması için gerekli ülkelerin belirlenmesi ve yakın ilişki kurulması;
6. Diğer ülkelerle de dengeli ve karşılıklı bir dış politika yürütülmesi olarak belirlemiştir³⁷.

Azerbaycan dış politikasının en önemli unsurlarından biri olan doğal kaynakların işletilmesi ve bunların dünya pazarlarına çıkarılması gerçek bir başarıdır. Zira, Elçibey dönemindeki iç istikrarsızlık sonucu yatırım yapmaktan vazgeçen çok uluslu şirketler, H. Aliyev döneminde uygulanan başarılı iç siyaset ve lobicilikle sağlanan güvenle yeniden bölgeye yönelmiştir. Böylece, 24 Eylül 1994'te imzalanan "Asrın Anlaşması" ile birlikte enerji sektöründeki 6 büyük ülke Karabağ problemiyle doğrudan muhatap olmuştur. Zira, bölgeye yatırım yapan çok uluslu şirketler bölgede istikrar istemekte, bu ise ancak bölgenin büyük problemi Dağlık Karabağ'ın çözüme kavuşturulmasıyla mümkün görünmektedir. Bu nedenle, ilgili petrol şirketlerinin hamisi olan altı ülke D. Karabağ problemiyle daha yakından

³⁵Dennis Sammut, "Müsteqillik Elde Edenden Sonra Azerbaycan'ın Harici Siyaseti", Azerbaijan Focus, No: 1 (1), 2009, s. 143.

³⁶Mammadyarov, Elmar, "The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities", Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy (Ed. Alexandros Petersen, Fariz İsmailzade), Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, p. 17.

³⁷Ali Hasanov, Müassır Beynelhalk Münasebetler ve Azerbaycanın Harici Siyaseti, Baku, Azerbaijan Nesriyyati.2005, s. 233-236.

ilgilenmeye başlamıştır³⁸. Bu da yeni ve genç bir devlet olan Azerbaycan'ın dış politikada başarısı olarak kabul edilmelidir.

Haydar Aliyev bu dönemde dış politikaya yön veren, devletin temel menfaatlerini ve amaçlarını belirlemiş ve bunları kısa sürede hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Bu süreçte geçmeden önce, bu amaç ve menfaatlere kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Haydar Aliyev, Azerbaycan ve Azerbaycanlılar için temel amaç ve menfaatleri şu şekilde belirlemiştir:

1. Demokrasi, sosyal ve hukuk devletinin kurulması ve geliştirilmesi;
2. Bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün korunması;
3. D. Karabağ probleminin çözüme kavuşturulması;
4. Pazar ekonomisine geçişin sağlanması;
5. Askeri birimlerin modernleştirilmesi ve güçlendirilmesi;
6. Dış politikada demokratik ve çok kutuplu faaliyetlerin desteklenmesi³⁹.

Bu temel amaçlar içerisinde, Dağlık Karabağ probleminin çözüme kavuşturulması özel bir önem arz etmiştir. Çünkü, Azerbaycan dış politikasının esasını Karabağ ve etrafı toprakların Ermeni işgalinden kurtarılması oluşturmaktadır. Zira, bağımsızlık sonrası süreçte iktidara gelen yönetimlerin dış politika hedefleri, programları, yeni siyasetler bu amaç doğrultusunda şekillenmiş ve uygulanmıştır. Ayrıca, savaşın acı sonuçlarını hala yasayan halkta da bu sorunun çözülmesi noktasında önemli bir beklenti oluşmuştur. Daha kesin bir ifade ile iç siyasette istikrarın sağlanması ve ülkenin bütünlüğünün korunması ancak bu problemin çözülmesine endekslenmiştir. Bu nedenle Haydar Aliyev yönetiminin de ilk hedefi Dağlık Karabağ sorununun çözümü olmuştur. Bunu sağlayabilmek için de dış politika unsurlarından aktif olarak yararlanmak gerekmiştir.

Haydar Aliyev'in iktidara geldiği dönem, ülkede iç kargaşa devam etmekte ve ülke bölünme tehlikesi yaşamaktaydı. Bu nedenle Haydar Aliyev öncelikle iç istikrarın sağlanmasına yönelmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için öncelikle cephede ateşkesin sağlanması gerekiyordu. 12 Mayıs 1994'te ateşkesin imzalanmasına nail olan Aliyev, kısa sürede iç siyasette de istikrarı sağlamış ve Karabağ probleminin çözümüne yönelmiştir. Bu noktada AGİK ve diğer uluslararası güçlerle işbirliğine gitmiştir. Bu çerçevede AG-T aracılığıyla problemin çözümüne ilişkin yeni bir plan hazırlanmıştır. Sorunun başlangıcının 1988 olduğu düşünüldüğünde, 1996 yılındaki bu planın hazırlanmasında Aliyev'in istikrarlı iç ve dış politikasının tesiri inkâr edilmez bir gerçektir. Bu planda: "Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığa son verilmesi, Karabağ'a maksimum özerklik tanınması, Karabağlı Ermeni ve Azerilerin hayat güvenliğinin sağlanması" gibi temel unsurlar yer almıştır. Aliyev yönetiminin yürüttüğü olumlu lobi faaliyetleriyle

³⁸Valeh Askerov, "Achieving Azerbaijan's Strategic Vision: Negotiating The "Contract of Century", Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy, Baku, ADA, 2009, p. 217-223.

³⁹Ramiz, Mehdiyev, Azerbaycan, Küreselleşmenin Talepleri, İstanbul, DA Yayıncılık 2005, s. 220-221.

elli üç devlet tarafından bu plan kabul edilmiş olsa da, Ermenistan yönetimi yayılımcı siyasetine uymadığından bu planı kabul etmektan kaçınmıştır.

Haydar Aliyev'in iktidarı zamanında, 1996 yılında Lizbon'da gerçekleştirilen AGİT zirve toplantısında Azerbaycan ve Ermenistan sorununa yönelik hazırlanan belgede; Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması, Dağlık Karabağ nüfusunun güvenliğinin sağlanması ve bölgeye "*kendi kendini yönetme*" hakkının verilmesi ile ilgili maddeler yer almıştır. Ancak tüm üye ülkelerin kabul ettiği bu belge Ermenistan tarafından kabul edilmemiştir. Aynı zamanda bu tarih içerisinde, sorunların çözümünde etkisiz kalan Batılı ülkelerin grup üyeliğinde bir dönüşüm süreci yaşanmıştır. Artık dönemsel eşbaşkanlık durumu kaldırılmış, onun yerine üç ülkenin temsil ettiği daimi eşbaşkanlık konumu oluşturulmuştur. Rusya, ABD ve Fransa'nın yürüttüğü eşbaşkanlık sayesinde bütün inisiyatiflerin Rusya'nın elinde olmasının önüne geçilerek bir nevi denge oluşturulmuştur.⁴⁰

Minsk Grubu'nun önemli açılımlarda bulunduğu 1997 yılında; eşbaşkanların bölgeyi ziyaretleri, tüm taraflarla yaptıkları görüşmeler ve hazırladıkları bildirimler sonucunda üç çözüm önerisi sunulmuştur. Bunlar:

- Toptan Çözüm
- Aşamalı Çözüm
- Ortak Devlet önerisidir.

17 Temmuz 1997'de sunulan "*Toptan Çözüm*" taslağı, taraflar arasında yapılması gereken barış anlaşmasını ve Dağlık Karabağ'ın yeni statüsünü içermekteydi. Buna ek olarak; Laçin, Şuşa ve diğer işgal edilmiş toprakların yeni durumu da bu taslak ile belirlenmekteydi. 2 Aralık 1997'de ise "*Aşamalı Çözüm*" taslağı sunulmuştur. Buna göre, Dağlık Karabağ ve işgal edilen diğer bölgelerin durumunun ayrı ayrı çözüme kavuşturulması gerektiği ve göçmenlerin nihai durumunun ne olacağı kararlaştırılmıştır. 7 Kasım 1998'de ise son çözüm taslağı olan "*Ortak Devlet*" sunulmuştur. Ortak Devlet taslağında ise, bölgede bir Dağlık Karabağ Cumhuriyeti kurulması, resmi dilinin Ermenice olması ve Laçin koridorunun durumu ile ilgili maddeler yer almıştır. Bu maddelerden ilk ikisini Ermenistan, sonuncusunu ise Azerbaycan kabul etmemiş ve bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Azerbaycan'ın yaklaşımları öncelikli olarak; Ermenistan'ın işgal ettiği rayonlardan (bölgelerden) çekilmesi, Dağlık Karabağ'ın yeni bir statüye kavuşturulması, Azerbaycanlı göçmenlerin yurtlarına geri dönmesi ve bu bölgede Ermenistan etkisinin azaltılması yönündedir. Ancak yapılan tüm görüşmelerde görüleceği üzere, işin sonucu daima Ermenistan'ın baskın durumda olacağı şekilde gerçekleşmiştir. Yüzyılın son zirvesi olarak adlandırılan AGİT İstanbul Zirvesi'nde tartışılan en önemli konulardan biri de Dağlık Karabağ sorunuydu. Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin sorunun çözümünüyle ilgili girişimlerinin övüldüğü zirvede,

⁴⁰ Mehmet Fatih Öztarsu, "Dağlık Karabağ Sorunu'na Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu'nun ve Komşu Devletlerin Rolü", <http://www.turksam.org/tr/a1779.html> , 08 Eylül 2009.

Minsk Grubu'nun barışa giden yolda daha etkili adımlar atacağıyla ilgili temennilerde bulunulmuştur.⁴¹

Haydar Aliyev'in ölümü sonrasında iktidara gelen oğlu İlham Aliyev öncelikle duraklama dönemine giren Karabağ görüşmelerini yeniden başlatmıştır. Bu hareket onun Karabağ konusunda babasının dış politika unsurlarını geliştirerek uygulamaya devam edeceğinin bir göstergesi olmuştur. İlham Aliyev sıfırdan başlama yerine Haydar Aliyev'in ulaştığı noktayı esas almış, basitten zora doğru ilerleme, tüm tarafların çıkarları dikkate alınarak, çözüme aşama aşama ulaşma yöntemini seçmiştir.⁴² Bu şekilde bir çözüm için öncelikle, bölgede tarafların toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığının sağlanması gerekmektedir. Bunu sağlayabilmenin en etkin yolu da ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesidir. Bunu sağlayacak en önemli yöntem ise, Güney Kafkasya'da entegrasyonu sağlayabilmektir.

Böylelikle Güney Kafkasya ortak bir ekonomik alana dönüşecek, mevcut çatışma ve görüş farklılıklarının giderilmesine yönelik siyasi bir birliktelik sağlanabilecektir. Bunun için ise, öncelikle siyasi iradenin bulunması gerekmektedir. İlham Aliyev yönetimi bu konuda sağlam bir iradeye sahip olduğunu her fırsatta göstermiş ve gerek bölgesel gerekse uluslar arası entegrasyon oluşumlarının içinde yer almaya özel önem vermiştir.

Bu dönemde Karabağ probleminin çözülebilmesi için Azerbaycan dış politikası iki yönde gelişme göstermiştir. Birincisi, komşu ülkelerle (Gürcistan, Türkiye, Rusya ve İran)karşılıklı anlaşma ve işbirliği; ikincisi, Batı ve NATO ülkeleriyle karşılıklı ve yakın ilişkidir.⁴³ Ayrıca, bu dönemde İslam ülkeleriyle de yakın bir işbirliğine gidilmiş ve bu ülkelerin gerek ekonomik gerekse de uluslararası tecrübelerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Özellikle, Karabağ probleminin çözümü konusunda bu devletlerin desteği alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca, yine son dönemde Uzak Doğu ülkelerinin aktif olarak Azerbaycan dış politikasında yer aldıklarını da gözlemek mümkündür.⁴⁴

11 Eylül sonrasında büyük güçlerin Azerbaycan'a bakışlarında değişimler gözlemlenmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın uluslararası terörizmle mücadeleye tam destek vermesinin bu değişimde etkisi büyük olmuştur. Bu gelişmelere karşın Ermeni lobisinin gerek ABD'de gerekse Avrupa ülkelerinde Azerbaycan aleyhine faaliyetleri sona ermemiş, ancak 1990'larla kıyaslandığında azalma görülmüştür. ABD'nin Azerbaycan'a verdiği önemin bir göstergesi olarak 907 sayılı karar geçici süreli askıya alınmış, ABD yönetimi tarafından Azerbaycan toprak bütünlüğünü destekleyici beyanlar verilmeye başlanmıştır.

Bu durum İlham Aliyev'in Karabağ politikasında önemli değişim meydana getirmiştir. Aliyev, Karabağ probleminin uzaması, çözümsüzlüğün çözüm olarak algılanmaya başlanması ve bunun Azerbaycan iç politikasına olumsuz yansımaları

⁴¹ Aynı yer.

⁴² Mehdiyev, s. 233.

⁴³ Mehdiyev, s. 234.

⁴⁴ Bulent Aras, Reha Yılmaz, "Azerbaijan's Far Eastern Orientation and South Korea", Korean Journal of Defence Analysis, Volume 21, Issue 3, p. 330 – 335.

öne sürerek, sorunun barışçı yollarla çözülememesi durumunda, savaşın kaçınılmazlığını öne sürmeye başlamıştır. Bu politika sadece söylem olarak kalmamış, ülke çapında seferberlik ilan edilmiş, askerlikle ilgili kanunda değişiklikler yapılarak, askerlikten muafiyet şartları ağırlaştırılmış, kısacası olağanüstü hal uygulamasına geçilmiştir. Aynı şekilde, askeri bütçenin genel bütçedeki payı artırılarak neredeyse Ermenistan bütçesine yakın bir orana çıkarılmıştır.⁴⁵ Bu gelişmeler Azerbaycan'ın Karabağ problemini çözme konusunda barışçı yollardan ümidini kesmeye ve savaş ile çözüme yönelmeye başladığının bir göstergesidir.

Aliyev döneminde Azerbaycan dış politikasında Karabağ'la ilgili başarı olarak kabul edilebilecek gelişmeler olmuştur. Öncelikle on yıl öncesi düşünüldüğünde Azerbaycan'ı destekleyen, onun tezlerini kabul eden devlet sayısı artmıştır.

İkincisi, uluslararası kurumlar tarafından Azerbaycan lehine kararlar kabul etmiştir⁴⁶.

Üçüncüsü, 14 Mart 2008 tarihli "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumuna İlişkin BM Kararı" uluslararası kamuoyundaki başarıyı açık olarak göstermektedir.

Yoğun bir trafiğin yaşandığı son döneme damgasını vuran İlham Aliyev, Karabağ problemini barışçı yolla çözmeye çalışmaktadır. Ancak, barışçı yollarla elde edilmeye çalışılan çözümün gecikmesiyle savaş yolu da son dönemde artan oranda gündeme getirilmektedir. Diğer taraftan, Minsk grubunun yönlendirmesiyle görüşmelere devam eden Azerbaycan ulusal çıkarlarına uymayan unsurları etkisizleştirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, toprak bütünlüğünün sağlanması ve korunması amacıyla uluslararası kamuoyunda etkin bir propaganda yürütülmektedir. Diğer yandan, petrol gelirlerini kullanarak bölgenin en etkin gücü haline getirilmesi amacıyla Azerbaycan Ordusu modernleştirilirken, birçok devlette büyükelçilikler açılmakta, ülkeyi tanıtmak amacıyla uluslararası organizasyonlar gerçekleştirilmektedir.

SON SÖZ

Rusya Güney Kafkasyayı işgal ettikten sonra planlı bir göç politikası uygulamaya başlamıştır. Moskova bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hakimiyet kurma yoluna gitmiş ve Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Ayrıca, komşu ülkelerle (Osmanlı ve İran) mücadele de orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu da, bölgede Ermenilerin ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve

⁴⁵Memmedyarov, s. 6.

⁴⁶Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874, ve 884 sayılı kararları, 14 Mart 2008 tarihli "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumu"na İlişkin BM kararı ve Avrupa Parlamentosu'nun 1 Mayıs 2010 tarihli "Avrupa Birliğinin Güney Kafkasya stratejisinin islenip hazırlanması gerektiğine dair 2216 No'lu kararı.

kanlı olaylar çıkararak silahlı çetelerin kurulmasına neden olmuştur. Böylece, hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni isyanları ve kanlı olaylar bu tarihten sonra ortaya çıkmış, 19. yüzyılın sonları ve bütün 20. yüzyıl boyu sürmüştür. Bu hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kanlı olayın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Karabağ Rusya'nın Kafkasya politikasının merkezini oluşturmuş ve bu bölgedeki Karabağ Hanlığı planlı bir şekilde etnik temizliğe tabi tutularak Türkler ve diğer Müslüman halklar bölgeden sürgün edilirken, Osmanlı ve İran Ermenileri buraya getirilerek iskan edilmiştir. Bu dönemde başlayan Müslüman-Ermeni çatışması bölge halklarını tehdit etmiştir. Karabağ sorununun ilk ortaya çıktığı tarihten bugüne üç asır geçse de Azeri-Ermeni çatışması sıcak şekilde devam etmiş, Karabağ problemi sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, tüm bölgeyi etkilen bir çatışmaya dönüştürmüştür. Son üç asırda Rusya'nın etkin siyasetiyle, Türk ve İslam unsurlardan arındırılmış, tampon bir bölge oluşturma çabaları sonucunda Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Ermeniler de bölgedeki Türk-Müslüman unsurları etnik temizliğe tabi tutmuş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurmayı başarmıştır. Azerbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Karabağ problemi bir çok alanda Azerbaycan'a maddi ve manevi büyük kayıplara uğratmıştır.

Karabağ sorunu geçmişte olduğu gibi bugün Güney Kafkasya'nın merkezinde bölge güvenliğini tehdit eder bir durumdadır. Sorun her ne kadar bir Azeri-Ermeni çatışması olarak gözüksün de sorunun temelinde bir Hristiyan-Müslüman çatışması olduğu algısı güçlüdür. Bugün, taraflar kendi tezlerini, küresel güçlerin bölgesel menfaatleriyle özdeşleştirerek kazançlı çıkmaya çalışmaktadır. Buna karşın uluslararası kamuoyu problemin çözümü için gereken siyasi inisiyatif üstlenmemektedir. Bundan yararlanan Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı yavaş yavaş bir devlet gibi şekillendirerek ayrılık noktasına getirmiştir. Bu noktada sorun, Azerbaycan tarafı için hiç de iyi olmayacak bir noktaya doğru gitmektedir. Azerbaycan liderliğinin beyanlarına bakıldığında, Azerilerin intihar olarak değerlendirilebilecek adımlar atmaktan geri kalmayacağı açık olarak görünmektedir. Dolayısıyla tüm Kafkasya'yı sarmalayacak bir savaş, kaçınılmaz görünmektedir.

KAYNAKÇA

“Türkmençay Mukavelesi”, Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Bakü, 1989.

14 Mart 2008 tarihli “Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumu”na İlişkin BM kararı ve Avrupa Parlamentosu'nun 1 Mayıs 2010 tarihli “Avrupa Birliğinin Güney Kafkasya stratejisinin işlenip hazırlanması gerektiğine dair 2216 No'lu kararı.

Aras, Bulent, Yılmaz, Reha, “Azerbaijan's Far Eastern Orientation and South Korea”, Korean Journal of Defence Analysis, Volume 21 Issue 3.

Askerov, Valeh, “Achieving Azerbaijan's Strategic Vision: Negotiating The “Contract of Century”, Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy, Baku, ADA. 2009.

- Aydın, Mustafa, “Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu”, Türk Dış Politikası, Ed: Baskın Oran, Azadlıq, 20.06.1991, 27.08.1992.
- Azerbaycan Gazeti, 02.04.1993, 06.09.1994, 21.10.1995
- Bakışov, Ç.A., İzminenniye Etniçeskogo Sostava Naseleniya Azerbaycanskoy SSR, Sovetskoye Etokrafiya, 1980, №5.
- Baykara, Tuncer, “Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi”, 8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, 2003.
- Cafersoy, Nazım Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.
- Dedeyev, Bilal, “Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış”, Dağlık Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz (Edit: O. Nuri Aras), Bakü, Qafqaz Üniveritesi Yayınları, 2008.
- Elmar, Mammadyarov, “The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities”, Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy (Ed. Alexandros Petersen, Fariz İsmailzade), Bakü, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009.
- Gasımov, Musa Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995), Bakü, Gençlik Yayınevi, 1996.
- Geybullayev, Giyaseddin, Karabağ, Bakü, 1990.
- Hasanov, Ali, Müassır Beynelhalk Münasebetler ve Azerbaycanın Harici Siyaseti, Bakü, Azerbaycan Neşriyyatı. 2005.
- <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0701.htm>, 12.11.2009.
- <http://www.un.int/azerbaijan/INFORMATION/N9321622.pdf>, 15.01.2010.
- Kasım, Kamer, “Dağlık Karabağ Çatışması”, ERMENİ ARAŞTIRMALARI, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 200, 1 <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=217>
- Küçükdağ, Yusuf, Dedeyev, Bilal, “Rusya'nın XIX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'ya Yerleşme Siyaseti”, 8. Askeri Tarih Semineri (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, 2003.
- Mahmudov, Yakub, Kerim Şükürov, Karabağ- real tarih, faktlar, senedler, Bakü, 2005.
- Mammadyarov, Elmar, “The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities”, Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy (Ed. Alexandros Petersen, Fariz İsmailzade), Bakü, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009.
- Mammadyarov, Elmar, “The Foreign Policy of Azerbaijan: Affecting Factors and Strategic Priorities”, Azerbaijan in Global Politics Crafting Foreign Policy (Ed. Alexandros Petersen, Fariz İsmailzade), Bakü, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009.

- Mehdiyev, Ramiz, Azerbaycan, Küresellesmenin Talepleri, İstanbul, DA Yayıncılık 2005.
- Memmedli, Elnur, Azerbaycan Büyük Britanya Elageleri, 1991-2003, Bakı, Adiloğlu, 2003.
- Necmi, Nesir, Mirze, Abbas, XIX esr Rusya-İran-Azərbaycan münasebetleri, Bakü, 1993.
- Nuriyev, Elhan, “Avrasiya Müasır Geosiyasetinde Azerbaycanın Strateji Rolü”, Azerbaijan Focus, No1 (1), 2009.
- Ordubadi, M. Said, Kanlı Yıllar, Hazırlayan: Ekrem Bağirov, Bakü, 1991.
- Piriyev, Vagif, Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası, Bakü, 2002.
- Ramazanzadeh, Abdollah, “İrans Role as Mediator in Nagorna Karabagh Crisis”, Contested Borders in the Caucasus, by Bruno Coppieters (ed.),1996, VUB University Press,
- Sammut, Dennis, “Müstəqillik Elde Edəndən Sonra Azərbaycan’ın Harici Siyaseti”, Azerbaijan Focus, No: 1 (1), 2009.
- Sammut, Dennis, “Müstəqillik Elde Edəndən Sonra Azərbaycan’ın Harici Siyaseti”, Azerbaijan Focus, No: 1 (1), 2009.
- Sapmaz, Ahmet, Sarı, Gökhan, “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, Güvenlik Stratejileri, Yıl: 8, Sayı: 15.
- Süleymanov, Mehman, Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü, 1999.
- Xalq Gazeti, 5.12.1997.
- Yılmaz, Reha, “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, Karabağ: Bildiklerimiz ve bilmediklerimiz, Qafqaz Üniversitesi Beynelhalk Münakaşaları Araştırma Merkezi No: 002, 2010.
- Yüceer, Nasir Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Ankara, 2002, s.83-139;
- Zengin, Eyüp, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın no: 2010/59, s. 164.
- Zerkala, 29.08.1992